

УДК 331.024 (091)(497.15) "1945/1953"

ХУСНИЈА КАМБЕРОВИЋ

ИНТЕНЗИТЕТ ПРЕЛАСКА РАДНЕ СНАГЕ ИЗ АГРАРА У ИНДУСТРИЈУ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ ОД 1945. ДО 1953. ГОДИНЕ

Поратни прелазак радне снаге из аграра у индустрију саставни је дио унутарњих миграција у чијој је основи лежао процес деаграризације друштва. Овај процес није био спонтан, него организиран с веома израженим политичким мотивима, који су се састојали у настојању тада владајуће партије да оформи бројну радничку класу над којом ће политички овладати, а преко ње ће овладати и читавим друштвом. Осим ових политичких, на просец деаграризације утјецали су и бројни економски и социо-психолошки фактори везани с распадањем традиционалних сељачких вриједности. Економски притисак на индивидуалног сељака, чија је идеолошка основа дубоко укоријењено схваћање да се индивидуалним пољопривредним газдинствима репродуцира капитализам на селу, који се огледа кроз присилан окуп пољопривредних производа, систем опскрбе, социјалну политику итд., утјецало је на социо-психолошку промјену темељних вриједности сељачког друштва. "Мит земље" замијењен је "митом радног односа", али је због чврсте психолошке везаности сељака за земљу овај процес, који је у свим друштвима увијек значајно модернизацију, у Југославији, особито у Босни и Херцеговини, после 1945. попримио и извјесне карактеристике пасивног процеса, које се не огледају само у мјерама присиле, мада се оне појављују као најјаснија манифестација читавог процеса, него, преваходно, произлазе из укупне привредне политике и њезипе идеолошке основе.

Због непостојања статистичких показатеља о социјалном поријеклу индустријских радника веома је тешко израчунати колико је сељака у раздобљу од 1945. до 1953. напустило аграр и запослило се у индустрији. Осим тога, и сам покушај утврђивања броја индустријских радника, не улазећи у њихово социјално поријекло, везан је с бројним проблемима због чињенице да је готово сваки попис обављен на југословенском простору, почев од средине 19. стољећа, под појмовима "индустрија" и "индустријски радник" увијек подразумијевао нешто друго, а у попису 1948. индустрија није уопће одвојена од занатства, па се чак појавила заједничка рубрика "индустријско-занатски радници".¹ Према неким подацима, у раздобљу од 1945. до 1953. у читавој Југославији је око 1.500.000 индивидуалних сељака прешло у град и запослило се изван аграра, док се број оних који су живјели на селу а радили у граду (сељак-радник) пење на око 800.000 особа.² У Босни и Херцеговини је, у истом раздобљу, пољопривреду као једино занимање напустило око 317.000 људи, док се из села у град преселило око 38.000 особа.³ Ако ове бројке узмемо

1 Савезни завод за статистику, *Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948.* књига III, *Становништво по занимању*, Београд 1954.

2 Владимир Милић, *Революција и социјална структура*, Београд 1978, 95.

3 Илијас Бошњовић, *Преображај економске структуре радне снаге и становништва Босне и Херцеговине*, Сарајево 1966, 117, 120, 150.

као приближно тачну процјену квантитативног ступња деаграризације друштва, мада постоје и неке друге процјене, остаје, ипак, нејасно колико се сељака упослило у индустрији, а колико у другим неаграрним дјелатностима, будући да у процесу деаграризације друштва увећање броја радне снаге у индустрији није изравно пропорционално смањењу броја радне снаге и становништва у аграру. Уз то, различите су процјене бројног стања радништва уопће, па тиме и индустријског радништва, што сваки покушај апсолутно тачног утврђивања социјалног поријекла радника упослених у индустрији на ширем простору чини готово узалудним,⁴ али се могу пратити процеси који су у раздобљу од 1945. до 1953. утјецали на интензитет одласка радне снаге изван аграрне дјелатности.

Овај је процес прошао кроз неколико фаза: у раздобљу од 1945. до 1947. због знатног броја неупослених радника који нису били везани за земљу, није текао процес "извлачења" радне снаге са села, а благи пад пољопривредног становништва везан је, углавном, за колонизацију из Босне и Херцеговине у Војводину. Рачуна се да је из Босне и Херцеговине од 1945. до 1948. у Војводину пресељено 78.576 лица.⁵ Осим тога, знатан број сеоског становништва је у раздобљу непосредно након другог свјетског рата, а то је карактеристично за босанског сељака од 1878, ангажиран на пољопривредним радовима у Војводини, гдје су обрађивали државна пољопривредна газдинства и зарађивали жито за прехрану властите породице, тако да је одлазак босанскохерцеговачких сељака са села отпочео одмах након рата, али није имао обиљежје сталног процеса и није усмјераван у индустрију. Ова су пресељавања отпочела прије него је кренуо процес колонизације у Војводину и имала су привремени карактер, "са изгледом на стлано пресељење уколико такве породице буду аграрни субјекти-интересенти".⁶ У 1945. само је подружница јавне безре рада Славонски Брод упутила на пољопривредне радове из Босне и Херцеговине око 2.000 радника, а

4 Архив Централног комитета Савеза комуниста Југославије (даље А ЦКСКЈ) фонд Комисија за привреду (даље Х1), 5-1-2, Информација ЦК СКБиХ о проблемима укључења радне снаге у привреду у току 1951, 16.10.1951. То су наводи слиједеће кретање броја радника у поратном добу:

година,	број радника
1946	95.286
1947.	136.298
1948.	168.870
1949.	263.416
1950.	270.163
1951.	242.736 + 36.000 у администрацији + 20.205 у ЈА + 12.000 ванплански радови.

П. Мајсторовић, Бројно стање радника у БиХ, *Преглед* бр. 3, Сарајево 1954, 208, је на темељу неких података јединствене извјештајне службе о запосленом особљу у привреди направило слиједећу таблицу кретања броја радника:

1949.	192.740
1950.	191.330
1951.	185.530
1952.	179.827
1953.	186.909

Успореди још: Авдо Хумо, Социјалне промјене и индустријализација у Босни и Херцеговини, *Наша стварност* бр. 5/1953, 15; Илијас Бошњовић, *Преображај економске структуре*, 148; *Статистички годишњак НР БиХ 1945-1953*, Сарајево 1954, 393.

5 Никола Ј. Гађеша, Исељавање из Босне и Херцеговине у Војводину 1945-1948, у: *Миграције и Босна и Херцеговина*, Сарајево 1990, 403.

6 Архив Југославије (даље АЈ), фонд Савјет за пољопривреду и шумарство Владе ФНРЈ (даље 4), 7-63, Основе за дискусију по питању пресељавања земљорадничких породица из пасивних крајева ослобођене теритрије у пољопривредне произвођачке крајеве ради обраде земље.

берза рада из Бањалуке, по налогу берзе ради у Сарајеву, 3.200 радника.⁷ Од 1947. отпочиње процес "извлачења" сеоске радне снаге, који ће се интензивирати у 1948, да би у 1949. био особито снажан. Влада Босне и Херцеговине је на својим сједницама о проблемима радне снаге први пута расправљала 3. августа 1948. године,⁸ а министар рада ФНР Југославије Љубчо Арсов, концем 1948, на конгресу Јединствених синдиката Југославије вели како у земљи више нема довољно радне снаге па се због тога мора интензивирати процес "извлачења" радне снаге са села.⁹ Тај процес интензивне мобилизације сеоске радне снаге у Југославији је трајао све до почетка 1950, када наступа опадање бројног стања радништва. Први пута се то догодило у марту и априлу 1950. године.¹⁰ У Босни и Херцеговини је, марта и априла 1950, утврђено да укупно 2.230 радника представља вишак. Такви радници су потом пребацивани из једних предузећа у друга, која су осјећала потребу за радном снагом. Када је обављен тај процес, утврдило се да у привреди као цјелини не постоји вишак радне снаге, па се читав процес свео на то да су само смањени планови увећања радне снаге.¹¹

Након смањења бројног стања радништва, у марту и априлу, од маја 1950. године поново отпочиње његов бројчани раст, али од августа поново благо опадање. На конференцији министара рада, концем 1950, закључено је како ће у 1951. требати смањити број радне снаге у привреди, а Васо Трикић, министар рада Босне и Херцеговине, на састанку колегијума 22.01.1951, вели како ће се у тој години знатан број радне снаге "вратити на село тако да би се на тај начин оним радницима који остају у привреди и обезбиједио смјештај".¹² Тако је у наредне три године, од 1950. до 1952. закључно, у читавој Југославији број радника и службеника смањен за 230.000, при чему је то смањење у 1950. и првој половини 1951. обављено, углавном, административним средствима, па је на сједници Привредног савјета 13. марта 1951. Борис Кидрич истакао како је "основно да се моментално заустави процес отпуштања и пребацивања радне снаге из предузећа у предузеће и из гране у грану административним мјерама", тако да је од средине 1951. и у 1952. то рађено путем одређеног економског инструментарија.¹³ У 1953, у читавој Југославији отпочиње благи пораст броја упусленог особља.¹⁴ Исти је процес, у исто вријеме, захватио и босанскохерцеговачку привреду у цјелости, али је број упуслених у индустрији и рударству отпочео расти тек од марта 1954. године.¹⁵

- 7 Исто, Помоћник министра пољопривреде ДФЈ – Предсједнику Привредног савета А. Хебрангу, Људска радна снага-у пољопривреди, 4.07.1945; Исто, Употреба сезонских пољопривредних радника из пасивних крајева и градова у овогодишњој пољопривредној компани; АЈ-4-37-318, Подружница јавне берзе рада Славонски Брод – Средишњој управи за посредовање рада, 29.01.1946; АЈ фонд Министарство трговине и снабдевања владе ФНРЈ (даље 163), 3, Записник конференције одржане 2.2.1947. у Претседништву Владе ФНР Југославије.
- 8 Народна влада Босне и Херцеговине 1945-1948, Записници, Сарајево 1985, 204-216.
- 9 Говор министра рада ФНРЈ Љубчо Арсова на I конгресу Јединствених синдиката Југославије, Вјесник рада бр. 10/1948, 621.
- 10 Др М. Дулар, Структура особља запосленог у нашој привреди, Вјесник рада бр. 11/1950, 433; АЈ фонд Министарство рада Владе ФНРЈ (даље 25), 1-2, Билтен о проблемима радне снаге и радних односа.
- 11 АЈ-25-1-2, Извјештај о укључењу радне снаге за I полугође 1950.
- 12 Архив Босне и Херцеговине (даље АБХ), фонд Министарство рада (даље МРА), бр. 5/1951, Записник са састанка колегијума одржаног 22. јануара 1951.
- 13 Др Милош Маџура, Становништво и радна снага као чиниоци привредног развоја Југославије, Београд 1958, 241.
- 14 Павле Глигорић, Резултати послератне привредне изградње Југославије, у: Развој привреде ФНРЈ, Београд 1956, 83; АЈ фонд Привредног савета (даље 40), 6-11, Записник са састанка код Претседника Привредног савета Владе ФНРЈ по питању радне снаге одржаног 13.3.51.
- 15 Статистички годишњак НРБиХ 1955, Сарајево 1955, 63.

Ове развојне фазе преласка радне снаге из аграра биле су израз ширих друштвених процеса у којима се одвијала деаграризација друштва. Пошто је до средине 1947, углавном, ријешен проблем незапослених који нису били везани за село, с амбициозним Петогодишњим планом развоја привреде отпочела се реализирати доктринарна тежња о трансформацији свих приватника – сељака и обртника – у "сопијалистичке произвођаче". Ово је питање особито заоштрено након Резолуције Информбироа, када се наставља с форсираном изградњом индустрије која треба да све више радне снаге и сировина од пољопривреде. Стога у 1948. и 1949. долази до праве експлозије у запошљавању и екстензивне употребе радне снаге. У 1949. отпочела је и интензивнија изградња тешке индустрије, као последица економске блокаде с Истока и преоријентације у вањској трговини Југославије. Од 1950. увођењем самоуправљања, отпочиње ефикасније искориштавање радне снаге, те се стога све до поткрај 1952. одвија процес смањивања броја запослених, који ће свој успон изнова доживјети од средине 1953. што се може објаснити чињеницом да се тада у погон пуштају подuzeћа изграђена у вријеме реализације првог Петогодишњег плана развоја привреде.¹⁶ То што је процес увећања броја уапослених у индустрији каснио извесно вријеме за привредом у цјелини последица је чињенице да се индустрија увијек спорије прилагођавала новим друштвеним увјетима.

Погрешно би било вјеровати да од 1950, када отпочиње стагнација и опадање броја радништва, престаје и мобилизација радне снаге са села. Друштвена и политичка струјања у том раздобљу показују да се и тада одвија веома интензиван процес мобилизације сеоске радне снаге, али се он битно разликује од процеса мобилизације до почетка 1950, када је радна снага "краткорочно укључивана". Уредба о заснивању и престанку радних односа из 1948. године,¹⁷ која је, поред осталог, имала циљ и "учвршћење радног односа",¹⁸ није довела до трајнијег везања сељака за индустријско подuzeће или рудник, па је кроз читаву 1949. присутно стално флукутирање радника, што је доводило до тога да је знатан број сељака ангажиран у дјелатностима изван аграра, али се веома мали број стално упошљавао. У раздобљу од маја до децембра 1948. у Босни и Херцеговини је мобилизирано 136.502 радника са села,¹⁹ а у 1949. у овој је републици само путем фронтонских бригада кроз привредна подuzeћа прошло 430.630 бригадиста.²⁰ Ради се, дакле, о јединственом процесу, па није могуће бројчано потпуно одвојити радну снагу мобилизирану путем управе за радну снагу од припадника фронтонских бригада, "јер су једним делом и бригадисти обухваћени дневном оперативном евиденцијом заједно са редовно укљученим радницима, док с друге стране већи дио подuzeћа бригадиста није уносио у своје евиденције".²¹ Рачуна се да је у првих девет мјесеци 1949. у читавој Југославији тек 4,4% оних који су дошли преко фронтонских бригада и 17% оних који су мобилизирани преко управе за радну снагу остало стално у привреди.²² Та несталност радне снаге покушана је елиминирати Уредбом о устаљивању радне снаге, коју је савезна влада донијела концем јануара 1950, као и Упутством за провођење Уредбе из средине фебруара.²³ Уредбом је предвиђено да се уговори о раду у индустрији и транспорту

16 Душан Баландић, *Историја СФРЈ. Главни процеси 1918–1985*, Загреб 1985, 128; *Индустријски развитак Југославије. Елаборат–Експозе–Резолуција*, Београд 1957, 11; *Привреда ФНРЈ у периоду од 1947. до 1956. године*, Београд 1957, 265; *Привреда ФНРЈ у 1953. години*, Београд 1954, 116; Др Душан Чалић, *Изградња индустрије у ФНРЈ*, Загреб 1963, 62.

17 *Службени лист ФНРЈ*, бр. 84, 2.X.1948; *Вјесник рада* бр. 10/1948.

18 Р. Пеш ић, О уговорима о раду, *Вјесник рада*, бр. 1–2/1949, 14.

19 АБХ, МРА, бр. 202/1948, Радна снага у 1948. Анализа, 31.12.1948.

20 АЈ–25–1–2, Билтен о проблемима радне снаге и радних односа.

21 Исто, извјештај Савезне управе за радну снагу за 1949.

22 Исто.

23 *Службени лист ФНРЈ*, бр. 4, 25.01.1950. и бр. 11, 15.02.1950; *Вјесник рада* бр. 1–2/1950.

закључују на вријеме од најмање шест мјесеци, док се уговори с радницима у рударству, грађевинарству, експлоатацији шума и државним пољопривредним газдинствима закључују на вријеме од најмање три мјесеца.

Предвиђене казне за раднике који напусте посао прије истека рока одређеног у уговору о раду биле су новчане (од 1.000 до 25.000 динара) и поправни рад од три мјесеца. Ова је Уредба, у почетку, довела до смањења броја уписаних радника, јер знатан број није хтио потписати уговоре, многи су се противили премјештају из једног подuzeћа у друго, а и сама подuzeћа су "испољила тенденцију да се реше мање способних радника".²⁴ Ипак, читав тај процес се свео на премјештање радника из једних у друге привредне гране и смањење броја службеника, а у Босни и Херцеговини, осим премјештања радника у подuzeћа тешке индустрије и рударства, обављала се и даље мобилизација са села, тако да је у првом полугођу мобилизирано нових 123.230 радника.²⁵ Оно што карактеризира раздобље послје средине 1950. јесте то да је само смањен број планиране радне снаге, али мобилизација из села, управо због чињенице да је мали број сељака остајао стално у привреди изван аграра, није престајала.²⁶ У посљедња три мјесеца 1950. у Босни и Херцеговини је мобилизирано нових 50.322 радника. Интензитет мобилизације у том раздобљу открива тенденцију која карактеризира читаво раздобље након средине 1950. године: у октобру је мобилизирано 22.412, у новембру 16.528, а у децембру 11.282 нова радника.²⁷

Од средине 1951. престаје мобилизација радне снаге са села, па у читавој Југославији чак отпочиње раст незапослености. Према неким подацима, у Југославији је број незапослених од 5.900 у мају 1951. порастао на 12.100 у децембру.²⁸ Тај процес ће се наставити и у 1952. и то знатно интензивније, мада се чини да је у Босни и Херцеговини тај процес ишао нешто спорије него у Југославији као цјелини. Сам податак да је у прољеће 1952. из Крушевца око 200 радника са села дошло на рад у грађевинска подuzeћа у Босни и Херцеговини казује да је процес незапослености ухватио више маха у другим крајевима него у Босни.²⁹ Узрок томе је тај што се у Босни тада подижу нова индустријска подuzeћа која су требала знатан број радне снаге, али би било погрешно вјеровати да због тога Босна није имала проблема с незапосленошћу. У првом полугођу 1952. број незапослених овдје је порастао са 1.091 у јануару на 4.437 у јуну.³⁰ Концем те године у Југославији је већ забиљежено 72.880 незапослених радника.³¹ Колики је пораст незапослености у 1952. види се из упоредбе броја незапослених у јануару те године (18.852) с овим с конца године.³² Тако огромно увећање незапослености наступило је као посљедица знатног отпуштања радника у 1952 (рачуна се да је те године отпуштено 40.826 радника који су раније били запослени).³³ Узрок овог отпуштања лежи у чињеници да се тада не подижу нека значајнија индустријска подuzeћа.

24 АЈ-25-1-2, Спровођење Уредбе о устаљивању радне снаге, мај 1950.

25 Исто, Извјештај о укључењу радне снаге у I полугођу 1950.

26 Флукуација радне снаге је била велики проблем. Средином 1949. се рачунало да је проценат флукуације у рударству 80 до 90 одсто, а негдје и више о новопридошлих радника. Р. Пеш и Ђ. О узроцима флукуације радне снаге у рударству, *Вјесник рада*, бр. 4/1949, 135.

27 АЈ-25-4-13, Министарство рада БЈХ - Министарство рада ФНРЈ, Подаци о извршењу плана укључења радне снаге за IV квартал 1950, године, 17.01.1951.

28 АЈ-40-15-27, Кретање запослености у првом полугодишту 1952.

29 Исто.

30 Исто, Таблица бр. IV.

31 АЈ-40-192, Кретање незапослености.

32 АЈ-40-15-27, Кретање запослености у првом полугодишту 1952.

33 АЈ-40-192, Кретање незапослености.

У раздобљу након другог свјетског рата, до 1952, у Босни и Херцеговини је око 317.000 особа напустило пољопривредно занимање,³⁴ што, ако се има у виду да 1948. у Босни и Херцеговини у примарном сектору има 937.000 радно активног становништва,³⁵ чини 34% радно активног пољопривредног становништва. Међутим, тешко је израчунати колико се од тога броја упослило у индустрији. Нема сумње да су индустрија и рударство ангажирали највећи дио радне снаге који је долазио са села; на другом мјесту је грађевинарство, а потом долазе трговине и угоститељство и саобраћај. Структура и кретање запослености у Босни и Херцеговини по врстама дјелатности и годинама исказани су у таблицама 1. и 2.³⁶

ТАБЛИЦА 1. Запослено особље по врстама дјелатности и годинама

Дјелатност	Година						
	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
индустрија и рударство	78.951	100.407	123.350	117.767	109.669	109.041	108.183
пољопривреда (државни сектор)	2.195	4.445	7.624	7.715	8.033	5.880	5.378
грађевинарство	29.077	39.453	46.364	48.854	46.434	39.857	42.857
саобраћај	18.183	19.348	20.401	20.864	24.903	23.128	24.151
трговина и угоститељство	20.825	24.031	33.403	27.752	24.386	24.274	28.426
занатство	6.794	7.715	8.456	9.768	9.112	8.546	8.688
остало	9.499	9.051	10.707	8.190	6.709	6.413	7.510
Укупно	165.524	204.450	250.305	240.910	229.246	217.139	225.193

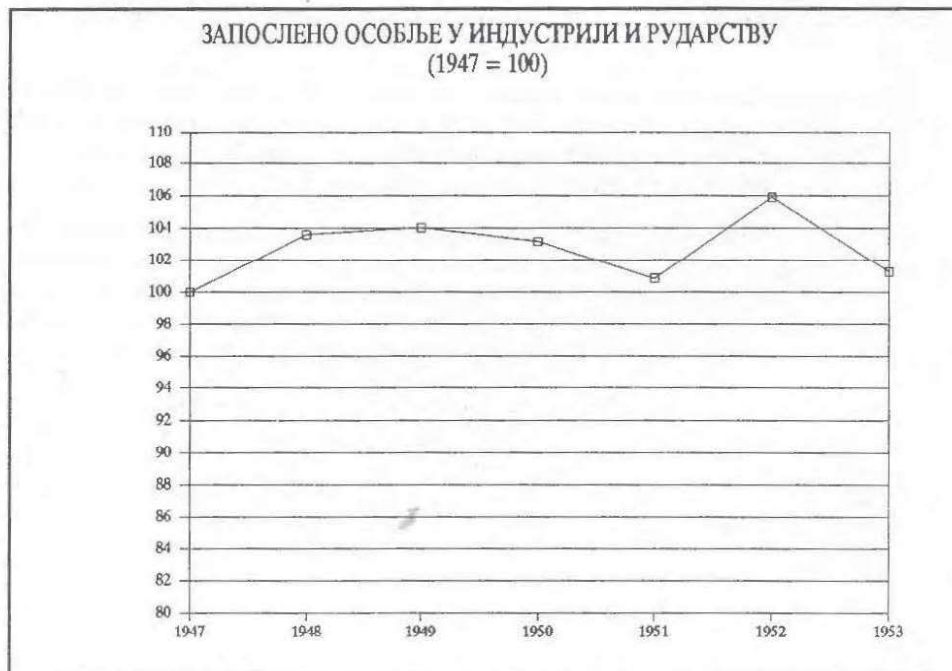
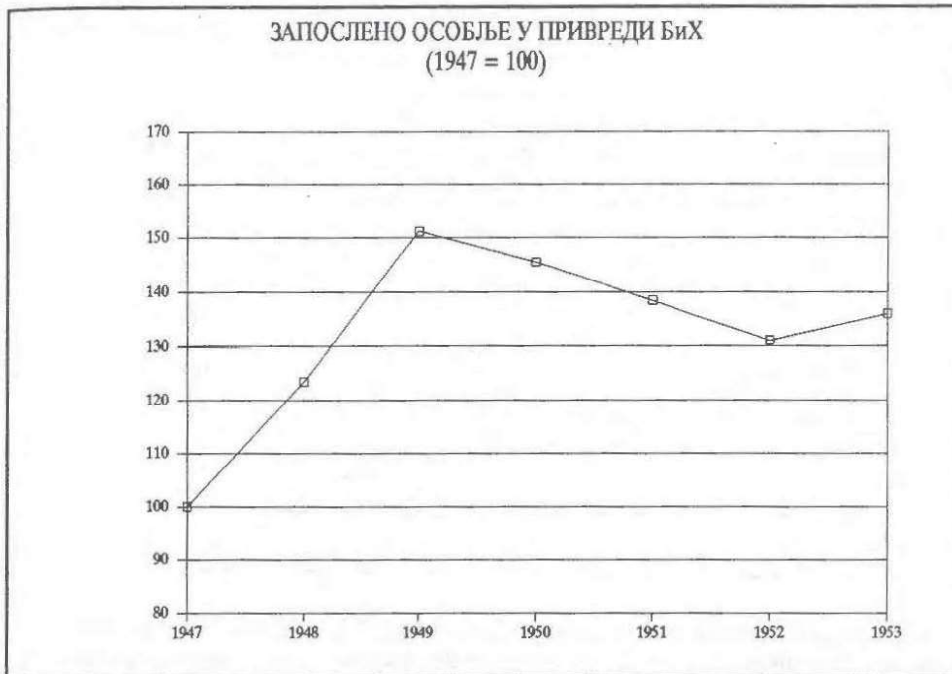
ТАБЛИЦА 2. Удио (%) појединих дјелатности у укупно запосленом особљу по годинама

Дјелатност	Година						
	1947.	1948.	1949.	1950.	1951.	1952.	1953.
Индустрија и рударство	47,4	49,1	49,3	48,9	47,8	50,2	48,0
пољопривреда (државни сектор)	1,3	2,2	3,0	3,2	3,5	2,7	2,4
грађевинарство	17,6	19,3	18,5	20,3	20,2	18,4	19,0
саобраћај	11,0	9,5	8,1	8,7	10,9	10,7	10,7
трговина и угоститељство	12,6	11,7	13,4	11,5	10,7	11,2	12,7
занатство	4,1	3,8	3,4	4,0	4,0	3,9	3,9
остало	5,7	4,4	4,3	3,4	2,9	2,9	2,9
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

34 Илијас Бошњовић, *Преображај економске структуре*, 117, 120, 150; Братислава Максимовић, *Прелазак пољопривредног становништва у непољопривредне дјелатности*, *Становништво* бр. 1/1964, 17.

35 Илијас Бошњовић, *Преображај економске структуре*, 75.

36 Таблице направљене на темељу податка из Статистичког годишњака НРБиХ 1945–1953, Сарајево 1954.

Кад елиминирамо особље запослено у пољопривреди, тада се види да је укупно увећање броја запосленог особља у непољопривредним дјелатностима 1953, у односу на 1947, износило 56.486. Прираст запосленог особља у непољопривредним дјелатностима исказан је у табlici 3.

ТАБЛИЦА 3. Прираст запосленог особља у непољопривредним дјелатностима од 1947. до 1953.

Дјелатност	Број	%
Индустрија и рударство	29.232	51,7
грађевинарство	13.780	24,4
саобраћај	5.968	10,6
трговина и угоститељство	7.601	13,5
занатство	1.894	3,3
остало	- 1.989	- 3,5
У к у п н о	56.486	100,0

Будући да су тадашње статистике унутар запосленог особља разликовале "раднике", под којима су подразумијевана лица која претежно учествују физичким радом у процесу производње, и "службеници", тј. лица која су у процесу производње учествовала претежно умним радом, то је урађено и у овој радњи у табlici 4, уз напомену да располажемо само подацима за раздобље након 1949. године.

Карактеристично је да се процентуални однос радника и службеника стално помјерао у корист радника. Тако је у укупно запосленом особљу однос радника и службеника 1949. износио 1:3,34, а 1954. тај однос је износио 1:4,84. Слична тенденција уочљива је и код упослених у индустрији и рударству, гдје је тај однос 1949. износио 1:5,56, а 1954. чак 1:9,81.³⁷

Будући да све индустријске гране немају подједнаку важност у процесу трансформације економске структуре радне снаге, а то је у таблицама 5 и 6 исказано кретање броја запосленог особља и радника у појединим индустријским гранама. Помогуће је, међутим, точно израчунати колико је од укупног броја упослених у индустрији дошло са села. Према неким подацима с краја 1952, у срезу Тузла је у четири подuzeћа (рудник Крека, Творница шпирита, квасца и угљичне киселине "Коњух", Предузеће дрвне индустрије и Творница соде Лукавац) готово 90% упослених дошло након другог свјетског рата из села (Таблица 7).³⁸ Сличан је случај и у срезу Зеница, гдје је у исто вријеме у три подuzeћа (жељезара Зеница, рудник мрког угља и грађевинско подuzeће "Конструктор") од укупног броја упослених готово 80% дошло након другог свјетског рата из села (Таблица 8).³⁹ Мада ови примјери не дозвољавају да се на темељу њих изведе неки далеко-сежнији закључци, они, ипак, указују на тенденцију знатног регрутирања особља у индустрију и рударство из села.

37 Исто; *Статистички годишњак НРБиХ 1955*, Сарајево 1955.

38 Авдо Хумо, *Социјалне промјене и индустријализација*, 16.

39 Исто, 17-18.

Хуснија Камберовић: Интензитет преласка радне снаге ...
Прилози, Сарајево, XXV, 27 (1991);

1954.	1953.	1952.	1951.	1950.	1949.	Година	ГРАНА ДЕЛАТНОСТИ И КАТЕГОРИЈА ОСОБЉА	
110.188	108.183	109.041	117.669	117.767	123.350	Свега	Индустрија и рударство	
99.994	96.139	96.471	94.851	100.852	104.554	Радници		
10.194	12.044	12.570	14.818	16.915	18.796	Службеници		
5293	5378	5880	8033	7.715	7.624	Свега	Пољопривреда	
4.500	4.666	5.085	6.858	6.226	6.056	Радници		
843	712	795	1.175	1.489	1.568	Службеници		
42.469	42.857	39.857	46.434	48.854	46.364	Свега	Грађевинарство	
37.658	38.002	35.315	39.194	40.979	38.782	Радници		
4.811	4.855	4.542	7.240	7.875	7.582	Службеници		
27.466	24.151	23.128	24.903	20.864	20.401	Свега	Сабраћај	
17.104	17.768	16.776	18.190	14.964	13.524	Радници		
10.362	6.383	6.352	6.713	5.900	6.877	Службеници		
21.356	28.426	24.274	24.386	27.752	33.403	Свега	Трговина и услуге	
15.423	20.232	16.139	15.494	16.300	19.300	Радници		
5.933	8.194	8.135	8.892	11.452	14.103	Службеници		
9.618	8.688	8.546	9.112	9.768	8.456	Свега	Занатство	
8.642	7.741	7.405	7.602	8.040	7.188	Радници		
976	947	1.141	1.510	1.728	1.268	Службеници		
22.749	7.510	6.413	6.709	8.190	10.707	Свега	Остало	
14.929	3.712	2.648	3.341	3.969	3.336	Радници		
7.820	3.798	3.765	3.368	4.221	7.371	Службеници		
239.139	225.193	217.139	229.246	240.910	250.305	Свега	Укупно	
198.200	188.260	179.839	185.530	191.330	192.740	Радници		
40.939	36.933	37.300	43.716	49.580	57.655	Службеници		

ТАБЛИЦА 4. Запослено особље по гранама делатности и категоријама особља

ТАБЛИЦА 5. Запослено особље у појединим индустријским гранама

Година	Укупно		Производња и прерада угља		Црна металургија		Метална индустрија		Дрвна индустрија		Остало	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1949.	123.350	100,0	25.007	20,3	12.104	9,8	8.029	6,5	52.578	42,6	25.632	20,8
1950.	117.767	100,0	25.099	21,3	12.038	10,2	9.056	7,7	46.667	39,6	24.907	21,2
1951.	109.669	100,0	23.382	21,3	11.871	10,8	4.366	4,0	45.091	41,1	24.959	22,8
1952.	109.041	100,0	23.496	21,6	12.534	11,5	4.651	4,3	47.143	43,2	21.217	19,4
1953.	108.183	100,0	21.999	20,3	13.542	12,5	4.852	4,5	45.494	42,1	22.296	20,6
1954.	110.188	100,0	24.889	22,6	15.023	13,6	5.596	5,1	39.493	35,8	25.187	22,9

ТАБЛИЦА 6. Број радника у појединим индустријским гранама

Година	Укупно		Производња и прерада угља		Црна металургија		Метална индустрија		Дрвна индустрија		Остало	
	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
1949.	104.554	100,0	22.132	21,2	11.122	10,6	5.010	4,8	45.308	43,3	20.982	20,1
1950.	100.852	100,0	22.125	21,9	11.199	11,1	6.390	6,3	40.892	40,6	20.246	20,1
1951.	94.851	100,0	20.999	22,1	10.979	11,6	3.638	3,8	39.139	41,3	20.096	21,2
1952.	96.471	100,0	21.603	22,4	11.488	11,9	3.869	4,0	41.480	43,0	18.031	18,7
1953.	96.139	100,0	20.478	21,3	12.314	12,8	4.128	4,3	39.993	41,6	19.226	20,0
1954.	99.994	100,0	24.431	24,4	13.739	13,7	4.778	4,8	35.932	35,9	21.114	21,2

Из горњих података је уочљива тенденција пораста учешћа броја радника упуслених у индустрији и рударству, те црној металургији, док број упуслених у дрвној индустрији има негативну тенденцију, што је одраз промјене у структури босанскохерцеговачке индустрије, те масовног уништавања босанских шума у раздобљу до 1954. године.

ТАБЛИЦА 7. Структура запосленог особља у неким подuzeћима у срезу Тузла (концем 1952)

Категорија радништва	Број радника	%
Прије рата били индустријски радници	923	11
Прије рата били земљорадници а сада индустријски радници	3.499	41
Баве се пољопривредом као споредним занимањем	4.062	48
Укупно	8.484	100

ТАБЛИЦА 8. Структура запосленог особља у неким подuzeћима у срезу Зеница (концем 1952)

Категорија радништва	Број радника	%
Прије рата били индустријски радници	3.053	24
Прије рата били земљорадници а сада индустријски радници	5.049	43
Баве се пољопривредом као споредним занимањем	4.227	33
Укупно	12.689	100

Кроз читаву свјетску повјест правце кретања радне снаге одређивала је територијална распрострањеност индустријских подuzeћа, а у Босни и Херцеговини је након 1945, форсираном изградњом индустрије, примјетна појава ужих географских помјерања радне снаге, која су се најчешће ограничавала на подручје властитог среза, што се, опет, јавља као посљедица територијалне распрострањености нових индустријских подuzeћа. "У многим крајевима (као што су тузлански, травнички, зенички, гораждански и други) пред очима људи изникли су крупни објекти. У већини случајева ти су објекти никли на голим пољанама, удаљени од градских насеља".⁴⁰ У Југославији је након 1945. кретање радне снаге било ограничено унутар сваке поједине републике, а међурејубличка кретања су се могла одвијати тек након посебног одобрења савезног министарства рада. Власти у срезу Босански Шамац су почетком марта 1949. информирале савезно министарство рада како поједина подuzeћа из котара Жупања у Хрватској протуправно врбују радну снагу из Босанског Шамца,⁴¹ а средином августа 1949. министарство дрвне

⁴⁰ Исто, 12.

⁴¹ АЈ-25-8-15, Срески народни одбор Бос. Шамац – Министарству рада ФНР Југославије, 03.03.1949.

индустрије Хрватске тражило је одобрење да се срезови Приједор и Босански Нови ослободе постојећих прописа који не допуштају да "радници из једне Републике буду уполсени у другој". Тај захтјев министарство је правдало чињеницом да су се подuzeћа у Двору на Уни вазда снабдјевала потребном радном снагом из срезова Приједор и Босански Нови, али то сада није могуће, "јер се подuzeћа налазе на територију друге републике – НР Хрватске. Котарски НО Бос. Нови и Приједор напросто не издају радне књижице тим радницима, па ако би се ипак десило, да који радник пађе запослење, одмах се наш директор позива на одговорност".⁴² И поред таквих забрана и у источној и у западној Босни настављена је традиција из претходних раздобља да радна снага мигрира изван граница Босне и Херцеговине.⁴³ Из западне Босне радници бјеже у Хрватску и тамо се запошљавају у појединим индустријским подuzeћима, или као пољопривредни радници. Из источних крајева Босне знатан је број радника врбован од стране агитатора из Србије. Тако је неки Симо Јовичић врбовао раднике у срезу Сребреница, говорећи како је у Србији боље. Власти у Сребреници су га ухапсиле, али убрзо морале и пустити, па чак добити укор од стране савезног министарства рада, иако је таква агитација била протупрописана. Интересантно је да су власти у Србији чак издавале и радничке књижице врбованим радницима у Босни, што је, такођер, било неприписано.⁴⁴

Приликом расподјеле радне снаге унутар појединих република постојала је тенденција спречавања ширег географског помјерања, јер је слободна флукуација радне снаге могла довести до нежељених националних, вјерских и социјалних посљедица, па се ова област држала под строгом контролом централних државних органа, што је особито карактеристично од почетка 1950, када се, заједно с акцијом за устаљивање радне снаге, препило на систем рејонизације, по којем су поједина подuzeћа добивала тачно одређене срезове из којих су мобилизирала потребну радну снагу.⁴⁵ На Космету су власти одузимале људима особне карте како не би могли ићи на рад у друге срезове, а родитељима оних који су отишли одузимале су карте за снабдијевање.⁴⁶ Таква политика је довела до тога да је највећи број индустријских и рударских радника регрутираних из аграра потјецало из истог среза у којем се подuzeће налази, што је новим радницима омогућило да и даље живе на селу и баве се пољопривредом као споредним занимањем, творећи тиме засебан социјални слој у друштву (сељак–индустријски радник). У четири раније поменута подuzeћа у Тузли, концем 1952. године 81% радника потјецало је из тога среза.⁴⁷ (Таблица 9).

42 АЈ–40–64–159, Министарство дрвне индустрије НР – Хрватске Привредном савјету ФНР Југославије, Потешкоће у вези радне снаге из К.Н.О.–а Приједор и Босански Нови, 15.08.1949.

43 Илијас Хаџибеговић, *Постанак радничке класе у Босни и Херцеговини и њен развој до 1914. године*, Сарајево 1980, 186–187.

44 АБХ, МРА, бр. 8996/1949, Записник са савјетовања одржаног у Обласном Н.О. у Тузли дана 23. августа 1949. по питању укључења радне снаге у привреду.

45 Нека искуства из првог полугодишта, *Вјесник рада* брж 7/1950, 291; АБХ, МРА, бр. 2140/1951, Закључци са састанка инструктора за радну снагу одржаног у Министарству рада НРБЈХ 23. и 24. III 1951; Исто, бр. 577/1951, Извјештај о раду Управе за радну снагу за мјесец април 1951.

46 АЈ–40–189, Рад и задаци Управа за радну снагу, 14. јула 1948.

47 Авдо Хумо, *Социјалне промјене и индустријализација*, 16.

ТАБЛИЦА 9. Структура радништва с обзиром на географску покретљивост
(Примјер из среза Тузла с конца 1952)

Категорија радништва	Са среза		Из других срезова	
	Број	%	Број	%
Прије рата били чисти индустријски радници	831	90	92	10
Прије рата били земљорадници а сада индустријски радници	3.406	97	93	3
Баве се пољопривредом као споредним занимањем	2.600	64	1.462	36
Укупно	6.837	81	1.647	19

У наведеним подuzeћима је више од 80% укупног броја радника становало на селу. (Таблица 10)

ТАБЛИЦА 10. Структура радништва с обзиром на мјесто становања
(Примјер из среза Тузла с конца 1952)

Категорија радништва	У граду		У селу	
	Број	%	Број	%
Прије рата били чисти индустријски радници	314	34	609	66
Прије рата били земљорадници а сада индустријски радници	702	20	2.797	80
Баве се пољопривредом као спродним занимањем	343	8	3.719	92
Укупно	1.359	16	7.125	84

За разлику од Тузле, у раније наведена три подuzeћа у Зеници од укупног броја радника 67 одсто је живјело у граду, а 33 одсто у селу. У тим је подuzeћима, због веће концентарције индустрије у централној Босни, 68% радника постјецало из других срезова, док је 32% потјецало из тог среза. То се види из таблице 11.⁴⁸

48 Исто, 17.

ТАБЛИЦА 11. Структура радништва с обзиром на географску покретљивост
(Примјер из среза Зеница с конца 1952)

Категорија радништва	Са среза		Из других срез.	
	Број	%	Број	%
Прије рата били чисти индустријски радници	1.090	36	1.963	64
Прије рата били земљорадници а сада индустријски радници	1.615	30	3.794	70
Баве се пољопривредом као споредним занимањем	1.359	32	2.868	68
Укупно	4.064	32	8.625	68

Читава политика изградње индустрије и упошљавања нове радне снаге имала је за последицу неравномјерност у привредном развоју појединих рејона Босне и Херцеговине. У том смислу, по броју индустријске радне снаге издваја се подручје централне Босне, а затим поједине индустријске оазе у Херцеговини (Мостар, Коњиц), те нека подручја у Босанској крајини (Дрвар, Јајце, Бањалука). Средином 1953, изнад просјека Босне и Херцеговине по броју социјално осигураних у укупном становништву било је свега 16 од укупно 66 срезова (Вареш, Зеница, Коњиц, Сарајево, Дрвар, Кладањ, Тузла, Завидовићи, Високо, Травник, Мостар, Горажде, Добој, Фоча, Јајце, Бањалука), док је 20 срезова било изнад просјека по броју непољопривредног становништва (Вареш, Сарајево, Зеница, Високо, Тузла, Травник, Коњиц, Мостар, Завидовићи, Кладањ, Дрвар, Бос. Брод, Горажде, Маглај, Добој, Бихаћ, Требиње, Кисељак, Теслић, Бањалука), при чему Маглај и Требиње, а особито Кисељак, натпросјечан проценат непољопривредног становништва немају због развијене индустрије, него због чињенице да се знатан дио тог становништва упошљавао у сусједним срезovima (Високо, Травник, Сарајево и Коњиц).⁴⁹ Ови подаци најбоље показују географске правце кретања радне снаге, указујући на чињеницу да се босанскохерцеговачки сељак приликом запошљавања у неаграрним дјелатностима у највећем броју запошљавао у својој регији, недалеко од свог земљишног посједа. Дакле, кроз читава ово раздобље он је показивао јаку географску инерцију.

Опћи закључак који се намеће о ступњу деаграризације друштва у Босни и Херцеговини, од завршетка другог свјетског рата до 1953, јесте да је у том раздобљу процес деаграризације становништва био веома интензиван. Укупан трансфер пољопривредног становништва износио је око 317.000 особа, док се број радне снаге у неаграрним дјелатностима од 1947, када је отпочело знатније "извлачење" сеоске радне снаге за индустрију, до 1953. увећао за 56.486 особа, а у оквиру

⁴⁹ Аугустин Папић, Неравномјерност у привредном развоју срезова Босне и Херцеговине, *Преглед* бр. 5/1954, 353–354.

овога увећања на индустрију и рударство је долазило више од половине (29.232 особе). За Босну и Херцеговину је карактеристична велика географска инертност радне снаге. Већина радника у неаграрним дјелатностим 1953. потјецала је из властитог среза, што је довело до тога да је знатан број новоусплене радне снаге и даље становао на селу, творећи тиме засебан слој сељака-радника, карактеристичан за сва друштва у иницијалној фази индустријализације.

Хуснија Камберовић

**THE INTENSITY OF LABOUR FORCE SHIFT FROM AGRICULTURE
INTO INDUSTRY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA
FROM 1945 TO 1953**

S u m m a r y

In the period following the end of World War II to 1953 there was a very intensive process of population's shift from agriculture in Bosnia and Herzegovina. The overall transfer of the agricultural population was around 317.000 persons, whereas the number of labour force in non agricultural activities from 1947 (when the larger numbers of people from rural areas were "relocated" into industry) to 1953 increased by 56.486 persons, and within this increase industry and mining took more than a half of that number (29.232 persons). Bosnia and Herzegovina was characterized by the great geographic inertia of its labour force. The majority of workers in the non agricultural activities in 1952 came from their own county, which meant that the large number of the nely employed remained to live in their own villages, thus making a separate stratum of peasants-workers, which was a feature of all the societies in the initial stage of industrialization.